

УДК 37.01/377

Мирослав Пагула,
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри методики трудового і професійного навчання
та декоративно-ужиткового мистецтва
Дрогобицького державного педагогічного
університету імені Івана Франка

ПЕРІОДИЗАЦІЯ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ (XIX – початок XXI ст.)

У статті зроблено спробу обґрунтувати періодизацію розвитку вітчизняної професійної освіти впродовж XIX – початку XXI ст. На основі аналізу педагогічної теорії та практики означеного періоду виділено тринадцять періодів, кожен з яких характеризується змінами у професійній підготовці, викликаними як державною політикою, так і розвитком педагогічної науки загалом. Доведено, що професійну освіту сьогодні доцільно розглядати та аналізувати одночасно і як соціально-освітню сферу, і як невід’ємну складову розвитку економіки країни.

Ключові слова: професійна освіта, періодизація, розвиток, нижча професійна освіта, вища освіта, управління освітою, професійна школа, університет.

В статье сделана попытка обосновать периодизацию развития отечественного профессионального образования на протяжении XIX – начала XXI века. На основе анализа педагогической теории и практики указанного периода выделено тринадцать периодов, каждый из которых характеризуется изменениями в профессиональной подготовке, вызванными как государственной политикой, так и развитием педагогической науки в целом. Доказано, что профессиональное образование сегодня целесообразно рассматривать и анализировать одновременно и как социально-образовательную сферу, и как неотъемлемую составляющую развития экономики страны.

Ключевые слова: профессиональное образование, периодизация, развитие, ниже профессиональное образование, высшее образование, управление образованием, профессиональная школа, университет.

The article attempts to justify the periodization of the national vocational education’s development in the 19th – 21st century. Based on the analysis of pedagogical theory and practice of this period, thirteen periods have been allocated (19th – the beginning of the 20th century, 1920–1923, 1924–1929, 1929–1932, 1933–1940, 1941–1944, 1945–1958, 1959–1980, 1981–1990, 1991–1994, 1995–1999, 2000–2013, 2014–2017), all of which are characterized

by changes in the professional preparation, caused by both public policy and the development of teaching science in general. The description of each of the indicated periods is given. It is stated that the development of vocational education has come a long and thorny path that fully reflected the circumstances of the socio-political and economic life of the Ukrainian people. It is proved that professional education today should be considered and analyzed as both a social and educational sphere, as well as an integral part of the economy.

Key words: *vocational training, periodization, development, lower vocational education, higher education, management education, school, university.*

Потреба переосмислення історико-педагогічного базису професійної освіти в сьогоденних умовах значною мірою зумовлена потребою її реформування відповідно до сучасних світових вимог та концепцій. Так, в національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки зазначається, що «розбудова національної системи освіти в умовах становлення України як самостійної незалежної держави з урахуванням кардинальних змін в усіх сферах суспільного життя, історичних викликів ХХІ століття вимагає критичного осмислення досягнутого і зосередження зусиль та ресурсів на вирішенні найбільш гострих проблем, які стримують розвиток освітньої галузі, не дають можливості забезпечити нову якість освіти, адекватну нинішній історичній епосі» [5, с. 8].

Аналіз останніх досліджень і публікацій показав, що проблема переосмислення історико-педагогічних основ професійної освіти звертала на себе увагу сучасних науковців. Дослідженням теоретико-методологічних проблем функціонування й розвитку системи професійної освіти та методології неперервної професійної освіти присвятили свої праці С. Батишев, Б. Гершунський, С. Гончаренко, Т. Десятов, М. Євтух, В. Луговий, С. Сисоєва та ін. Дослідженню проблеми професійної підготовки фахівців в Україні присвятили свої праці О. Гаврилук, В. Зайчук, О. Кіяшко, А. Лігоцький, П. Лузан, П. Олійник та ін. Особливості розвитку системи професійної освіти в СРСР та УРСР розкрито в працях таких науковців як А. Веселов, Н. Іванцова, І. Лікарчук, М. Пузанов, Я. Ряппо, Г. Терещенко та ін. Загальнотеоретичні та методологічні аспекти функціонування системи професійно-технічної освіти розкривали в своїх працях Р. Гуревич, І. Зязюн, Н. Ничкало, Г. Гребенюк, І. Козловська тощо.

Проте докорінні зміни в парадигмі сучасної системи професійної освіти вимагають переосмислення її історико-педагогічних основ.

Мета статті – на основі аналізу історичних процесів формування й становлення системи професійної освіти на теренах України розробити періодизацію її розвитку впродовж ХІХ – початку ХХІ ст.

З утратою у ХVІІ ст. політичної й державної незалежності, знищенням козацтва тогочасна українська освітня система зазнавала удару

за ударом. Польські, російські, австро-угорські реакціонери прагнули знищити українську систему освіти. Заборонялася українська мова, закривалися українські школи, колегіуми, занепадала вища освіта. Загарбники нав'язували українській молоді чужу мову, культуру, традиції та звичаї. Нищили національну самосвідомість, самобутню державність і культуру. Тисячі освічених людей, культурних та науково-освітніх діячів були змушені покинути територію України [1, с. 148].

Закономірно, що в таких умовах процес становлення та розвитку професійної освіти на теренах сучасної України значно сповільнився. Україна усе більше перетворювалася у провінцію з відсталою від вимог часу освітою. Адже чужорідний уряд практично не приділяв належної уваги становленню та розвитку цілісної системи освіти на теренах України, у тому числі й ремісничої та сільськогосподарської. В дещо кращій ситуації знаходилася вища професійна освіта, що була популярною серед заможних молодих людей. Проте і з нею було не все так добре, адже викладання зазвичай здійснювали іноземною, не українською мовою, та й доступ етнічних українців до отримання вищої університетської освіти на теренах України був значно ускладнений та штучно обмежений.

Зокрема Л. Артемова зазначає, що «Реакційні заходи царського уряду перешкоджали створенню української національної школи, гальмували поширенню грамотності серед простого люду, який розмовляв живою українською мовою. У 60–90-ті роки XIX ст. в Україні майже не існувало шкіл з українською мовою навчання. Міністри освіти С. Уваров і Д. Толстой домагалися повної русифікації усіх неросійських народів у складі імперії. У Києві було відкрито російський університет святого Володимира. «Університет моє творіння, – зазначав С. Уваров. – Але я першим ліквідую його, якщо він не виконуватиме своєї мети... поширювати російську освіту й російську національність на спольщених землях Західної Росії» [1, с. 154].

Практично не кращими були справи і на західноукраїнських землях які перебували під владою Австро-Угорщини. Так, лише у 1848 році українці на дуже короткий термін отримали практично рівні з поляками політичні та громадянські права. У цей час у Львові було створено Головну Руську Раду, яку було визнано офіційним представником українського населення Галичини у Відні. Одним з пріоритетних напрямків роботи Руської Ради був розвиток української мови, культури та освіти. За її активного сприяння було прийнято низку законів, які дещо змінювали освітню політику в Галичині, Буковині і Закарпатті та дозволяли навчальним закладам на цих територіях здійснювати навчання українською мовою. Того ж таки 1848 року відкрито кафедру української мови у Львівському університеті, переведено на українську мову викладання парафіяльні та тривіальні школи в тих місцевостях, де основну частину населення становили українці, у багатьох гімназіях українська мова вивчалася як обов'язковий навчальний предмет.

Проте тривав цей період недовго. Уже 1851 року було розпущено Головну Руську Раду, під натиском пропольських сил українці почали різко втрачати завойовані позиції як в політично-громадському житті держави, так і в освіті. На українських землях починаються масово відкриватися нові польські навчальні заклади, закриваються україномовні школи та гімназії. У 1856 році скасовується обов'язкове вивчення української мови у гімназіях, значно обмежується та ускладнюється вступ українців до Львівського університету.

Австрійські освітні реформи 1860–1870 років були несприятливими для українців і на українських землях цілковито пропольськими. Так, з 1867 року, відповідно до вимог закону, що регламентував питання мови викладання в середніх і народних школах, польська мова стає обов'язковою у всіх навчальних закладах. Весь адміністративний устрій краю, практично всі навчальні заклади, у тому числі й Львівський університет були полонізовані, а всі керівні посади було віддано полякам. Загалом можна вести мову про те, що на кінець XIX ст. українські землі у питаннях розвитку освіти були одними з найвідсталіших в Австро-Угорській імперії.

Разом з тим, у XIX столітті завдяки боротьбі прогресивної громадськості та відповідно до соціально-економічних потреб усе ж відбувався незначний розвиток професійної та вищої школи на теренах сучасної України. Центрами тогочасної освітньої та наукової думки, підготовки вчених, учителів, лікарів, юристів були Львівський, Київський, Харківський (1805 р.), Новоросійський (м. Одеса) університети, Глухівський учительський інститут (1874 р.), Ніжинський історико-філологічний інститут (1875 р.), Коростишівська учительська семінарія (1869 р.), Херсонська учительська семінарія (1871 р.), Акерманська учительська семінарія (1872 р.), Львівська учительська семінарія, Чернівецька учительська семінарія, Мукачівська учительська семінарія, Ужгородська учительська семінарія, Переяславська учительська семінарія (1878 р.), Самбірська учительська семінарія (1900 р.), Рішельєвський (1817 р.) та Кременецький (1819 р.) ліцеї, Ніжинська гімназія вищих наук князя Безбородька (1820 р.), що поступово була перетворена на фізико-математичний (1832 р.) та юридичний (1840 р.) ліцеї та інші професійні навчальні заклади. Так, фахівців для промисловості та сільського господарства готували Харківський ветеринарний інститут (1851 р.), Харківський технологічний університет (1885 р.), Київський політехнічний інститут (1898 р.), Львівський політехнічний інститут (1844 р.), Академія ветеринарної медицини у Львові (1897 р.), Єкатеринославське вище гірниче училище (1899 р.) тощо.

Загалом ні австро-угорський, ні царський уряди не приділяли належної уваги розвитку системи освіти на підконтрольних їм землях. Так, І. Лікарчук зазначає, що лише з кінця 80-х років XIX століття після прийняття «Основних положень про промислові училища» в Україні, як і

на усій території тогочасної царської Росії, розпочалось створення систем промислової, сільськогосподарської та жіночої освіти та були сформовані органи управління ними. Ці освітні системи проіснували до жовтневого перевороту 1917 року. Жодному з урядів, що діяли на території України в 1917–1920 роках, незважаючи на неодноразові спроби, через недовготривалість їх існування так і не вдалось створити систему професійно-технічної освіти та організаційну структуру управління нею [4].

Початок ХХ століття виявився особливо динамічним та драматичним як загалом у житті українського народу, так і в освіті. Розпад Австро-Угорської імперії та падіння Західноукраїнської Народної Республіки призвели до окупації Східної Галичини та Західної Волині Польщею, Закарпаття (Підкарпатська Русь) – Чехословаччиною, Північної Буковини і великої частини Бессарабії – Румунією. Кожен із нових політичних режимів особливо жорстко й послідовно знищував на підлеглих українських землях національну освіту та школу, у тому числі й професійну. Жорстка асиміляційна політика панівних режимів стала значною перешкодою у здобутті фахових знань національними меншинами, насамперед українцями. Практично всі навчальні заклади, що діяли на цих землях, були переведені на викладання мовою панівного режиму: польською, румунською, угорською, чеською, російською. Такі несприятливі умови спричинили диспропорцію між потребами українського населення у фаховій освіті та реальною кількістю професійних навчальних закладів, у яких вони могли здобути цю освіту.

Здійснюючи ретроспективний аналіз підготовки робітничих кадрів на виробництві І. Жук вказує на те, що процес становлення і розвитку системи підготовки робітничих кадрів у ХІХ – початку ХХ століть значною мірою був детермінований розвитком промисловості, основні етапи якого обумовлюють необхідність централізації чи децентралізації системи підготовки робітничих кадрів. Так, одним із чинників формування цілісної системи професійної освіти, спрямованої на підготовку висококваліфікованих робітничих кадрів, стало промислове зростання наприкінці ХІХ століття. А отже, можна вести мову про перший етап становлення та розвитку системи підготовки робітничих кадрів, в рамках якого наприкінці ХІХ століття на основі приватної ініціативи діють перші професійні навчальні заклади, а на початку ХХ століття створюється система спеціальної освіти [3, с. 148].

Аналізуючи структуру освітніх систем які функціонували в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть І. Лікарчук зазначає, що всього на теренах України у 1888–1917 роки функціонувало 22 типи закладів нижчої професійної освіти. Серед них найбільшого поширення набули нижчі технічні, сільськогосподарські та ремісничі училища, нижчі ремісничі та сільськогосподарські школи, сільські ремісничі навчальні майстерні та лісові школи, ремісничі класи і відділення при закладах освіти різних

типів, різноманітні технічні, ремісничі та рукодільні курси [4].

Наступний етап розвитку професійної освіти на теренах сучасної України значною мірою зумовлюється становленням СРСР та УРСР. Так, 20–30 роки ХХ століття ознаменувалися різким дефіцитом кваліфікованих кадрів, що змусило уряд СРСР та УРСР перейти до програми масової професійної підготовки молоді, тим самим стимулюючи розвиток промисловості СРСР та початок епохи індустріалізації країни.

І. Жук зазначає, що існуюча до того система підготовки робітничих кадрів носила індивідуальний характер, навчання проводилося в контексті професійної діяльності з опорою на особистий досвід учня. Проте для швидкої підготовки великої кількості кваліфікованих робітничих кадрів така система освіти була неприйнятною [3, с. 148].

Для скорочення відставання в економічному та індустріальному розвитку від європейських країн в СРСР та УРСР більшовики проголосили курс на швидку індустріалізацію та перетворення країни з аграрної в промислово розвинуту. Такий підхід вимагав великої кількості відносно кваліфікованих робітничих кадрів, а отже і перегляду підходів та державної політики в галузі як професійної освіти загалом, так і підготовки кваліфікованих робітників зокрема.

З цією метою упродовж 1920–1923 років розгорнули свою діяльність спеціалізовані органи управління системою професійної освіти, в тому числі й підготовкою робітничих кадрів. Так, у 1920 році на першій Всеукраїнській нараді у справі народної освіти була розроблена схема народної освіти Української соціалістичної радянської республіки. Відповідно до неї система професійної освіти проголошувалася невід'ємною складовою всієї освітньої системи України і поділялася на нижчу (масову) і вищу професійну школу, що й було закріплено у 1922 році у Кодексі Законів про народну освіту УСРР. В цей же період було створено школи фабрично-заводського навчання, які на той час стали основною формою підготовки кваліфікованих робітників та першою ланкою професійної освіти в державі. Було досягнуто оптимальне поєднання управлінських функцій Наркомосвіти і Укрголовпрофосвіти, значного поширення набули демократичні засади в управлінні закладами освіти. Основні відмінності тогочасної української системи професійної освіти полягали насамперед у значній демократизації освітніх процесів, соціальному вихованні та професіоналізації молоді [4].

1924–1929 роки характеризуються процесами розвитку системи професійної освіти, що виразилося в розвитку та збільшенні кількості шкіл фабрично-заводського навчання, уніфікації й централізації в освітній царині у зв'язку з чим була ліквідована самостійність організаційних структур управління системою професійної освіти та підготовки кваліфікованих робітничих кадрів [4].

1929–1932 роки характеризуються функціонуванням і розвитком галузевих організаційних структур управління системами підготовки

робітничих кадрів, швидким зростанням кількості шкіл фабрично-заводського навчання. Так, наприклад, кількість учнів цих шкіл збільшилася більше, ніж утричі. Особлива увага приділялася розвитку системи шкіл фабрично-заводського навчання для підготовки фахівців в галузі важкої промисловості. Так, наприклад, якщо в 1930 році в школах фабрично-заводського навчання Наркомтяжпрома навчалось 42351 осіб, то уже на початок 1932 року їх кількість зросла практично у 8 разів і становила 333251 особу [7].

1933–1940 роки характеризуються продовженням процесів централізації та уніфікації освітньої сфери, жорстким нормативним регламентуванням управлінської діяльності керівників закладів освіти та спрямованістю на забезпечення вузькопрофільної підготовки робітників [4]. В цей же час до УРСР відбулося приєднання інших українських земель, що до того часу знаходилися під владою Польщі, Румунії, Чехословаччини (Західної України (1939 р.), Північної Буковини і частини Бессарабії (1940 р.), Закарпаття (1945 р.), та встановлення на цих територіях єдиної з УРСР освітньої політики.

Двоїтий характер тогочасної системи підготовки робітничих кадрів полягав у тому, що поряд з підготовкою в ФЗН, яка мала спеціально-професійну спрямованість, були запропоновані й стали впроваджуватися в освітню практику спеціальні виробничі курси, на яких використовувалася методика, розроблена Центральним інститутом праці (ЦІП). На виробничих курсах, що створювалися в структурі промислових підприємств, підготовка робітничих кадрів здійснювалася в стислі терміни за рахунок впровадження і використання інноваційного методу «трудова установка» – системи трудових прийомів, що доводяться до автоматизму і об'єднуються в трудові операції, які покроково описувалися в інструкційних картах [3, с. 149].

1941–1944 роки характеризуються німецькою окупацією та військовими діями на теренах України. З окупацією Українських земель німецькими військами розпочалося будівництво нової проницецької системи освіти. Так, уже з осені 1941 року на українських землях німецькою окупаційною владою були відкриті професійні школи, які поділялися на 4 групи: ремісничі, промислові, сільськогосподарські та торгіві. Головним завданням яких було підготовка молоді до праці на підприємствах та фермерських господарствах III рейху. Зазвичай терміни навчання в цих школах не витримувалися, і учні за першою вимогою окупаційної влади, незалежно від часу навчання та рівня оволодіння навчальною програмою, примусово відправлялися на роботу в Німеччину.

На звільнених та непідконтрольних німцям територіях УРСР формувалася система прискореного відновлення трудових резервів, яка була покликана у стислий термін усунути величезний дефіцит кваліфікованих робітників, що виник у зв'язку з воєнними діями. Зазвичай підготовка здійснювалася у надзвичайно стислі терміни безпосередньо на

робочому місці досвідченим майстром-наставником.

1945–1958 роки характеризуються відновленням радянської системи професійної освіти, відновили роботу більшість навчальних закладів утворених в 1929–1940 роках та створенням централізованої й жорстко регламентованої системи професійної освіти, зміцненням взаємозв'язків між системами загальної та професійної освіти. При підприємствах створюються та функціонують численні училища трудових резервів, які з часом еволюціонують в професійно-технічні училища (ПТУ), відновлюють роботу вищі навчальні заклади [2].

1959–1980 роки відбувається подальше удосконалення системи професійної освіти, здійснюється остаточний перехід до централізованої системи освіти. Уніфікуються зміст, навчальні плани та програми підготовки фахівців як у вищих, так і середніх професійних навчальних закладах. Створюються та розвиваються середні професійно-технічні училища (СПТУ) у яких учні могли отримати не тільки професійну, а й середню загальноосвітню підготовку. Централізовано розробляється, випускається та здійснюється матеріально-технічне, навчально-методичне та наукове забезпечення професійних навчальних закладів [6].

1981–1990 роки характеризуються як значними проблемами в економічному та політичному розвитку УРСР, так і загостренням проблем відриву навчального процесу підготовки фахівців від реальних запитів і потреб суспільства.

У 1988 році відбулось об'єднання системи народної та професійно-технічної освіти, визначились тенденції до послаблення центристських засад та формування державно-громадської системи управління [4].

1991–1994 роки характеризуються становленням України як суверенної та незалежної держави. Здійснюється пошук шляхів реформування системи професійної освіти. Відбувається формування нової нормативно-правової бази функціонування системи професійної освіти та посилення центристських тенденцій в управлінні. Створюються та розвиваються різнотипні навчальні заклади, в тому числі й приватні.

1995–1999 роки характеризуються розвитком та удосконаленням нової нормативно-правової бази функціонування системи професійної освіти, здійснюється перехід до багаторівневої ступеневої системи навчання.

2000–2013 роки характеризуються загостренням освітніх проблем, пошуком нових освітніх парадигм розвитку національної системи професійної освіти, відходом від радянської системи освіти та рівняння на західноєвропейські та американську системи, реформуванням системи освіти України відповідно до вимог Болонського процесу, послабленням центристських засад, збільшенням автономії навчальних закладів.

2014–2017 роки характеризуються значними новаціями в системі професійної освіти, розробкою нової нормативно-правової бази функціонування системи професійної освіти, переведенням закладів професійно-технічної освіти у підпорядкування місцевих органів влади та

формуванням державно-громадської системи управління ними. Аналізуючи та порівнюючи різні історичні етапи розвитку професійної освіти в Україні можна вести мову про те, що процес її становлення та розвитку пройшов довгий та тернистий шлях, який повністю відображав обставини суспільно-політичного та економічного життя українського народу. Особливо важливу роль в становленні та розвитку системи професійної освіти відіграє суспільно-економічний запит. Так, можна відзначити, що у період стійкого економічного розвитку держави та попиту на кваліфікованих працівників відбувається і децентралізація управління навчальними закладами, оновлюються та уніфікуються навчальні програми та вимоги до рівня знань та умінь випускників. Натомість, у період суспільно-політичного або економічного занепаду чи трансформацій відбувається занепад та руйнування усталеної системи професійної освіти з наступним оновленням і трансформацією освітньої парадигми у відповідності до суспільних та економічних запитів. Тому професійну освіту сьогодні доцільно розглядати та аналізувати одночасно і як соціально-освітню сферу, і як невід'ємну складову розвитку економіки країни.

Здійснений аналіз не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми, а засвідчує необхідність подальшого поглибленого дослідження як особливостей розвитку професійної освіти на певних історичних етапах в певних окремих регіонах країни, так і сучасний етап розвитку професійної освіти, його детермінанти та впливи на розвиток держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Артемова Л. В. Історія педагогіки України / Л. В. Артемова. – К. : Либідь, 2006. – 419 с.
2. Батышев С. Я. Очерки истории профессионально-технического образования в СССР / С. Я. Батышев. – М. Педагогика, 1981. – 351 с.
3. Жук І. Л. Підготовка робітничих кадрів на виробництві: ретроспективний аналіз та оцінка сучасних тенденцій / І. Л. Жук // Демографія та соціальна економіка, 2014, № 2 (22) – С. 145–154.
4. Лікарчук І. Управління системами підготовки кваліфікованих робітників в Україні (1888–1988 роки) : монографія / І. Лікарчук. – К. : Вища школа, 1998. – 256 с.
5. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.meduniv.lviv.ua/files/info/nats_strategia.pdf
6. Пузанов М. Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР / М. Пузанов, Г. Терещенко. – К. : Вища школа, 1980. – 232 с.
7. Ханин Г. И. Экономическая история России в новейшее время. – Т. 1 : Экономика СССР в конце 1930-х годов – 1987 г. / Г. И. Ханин. – Новосибирск : Из-во Новосибирск. гос. тех. ун-т, 2008. – 516 с.